

**Інститут глави держави в
умовах республіки:
конституційно-правовий та
історико-теоретичний
аспекти**

У книзі досліджується інститут глави держави в умовах республіки. Зокрема, досліджується історія та теорія республіки і пов'язаної з нею демократії, сучасний стан республіканської форми правління в усіх її проявах з точки зору конституційної компаративістики, а також дається характеристика нетипової моделі інституту глави держави в умовах республіки.

Монографія розрахована на науковців, викладачів та студентів, а також на окремих громадян, хто цікавиться проблемами республіканської форми правління та роллю в республіці глави держави.

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз інституту глави держави в умовах республіки	11
1.1. Республіка: питання теорії	11
1.2. Республікансько-демократичні ідеї у політико-правовій думці минулого	27
1.3. Статус республіканського глави держави: організаційний і структурний аспекти	55
Розділ 2. Генезис та еволюція республіканського глави держави	101
2.1. Генезис та еволюція інституту державного правителя в стародавніх аристократичних та демократичних республіках, а також у міських республіках Середньовіччя	101
2.2. Генезис та еволюція президентства у світі	122
2.3. Виникнення інституту президента у східнослов'янських республіках пострадянського простору	133
Розділ 3. Функціональний статус глави держави в поліархічних республіках з точки зору формально-конституційної компаративістики	151
3.1. Функції і повноваження глави держави в умовах президентської республіки.	151
3.2. Функції і повноваження глави держави в умовах парламентської республіки	179
3.3. Функції і повноваження глави держави в умовах змішаної республіки	191

Розділ 4. Особливості нетипових моделей інституту глави держави в умовах республіки	223
4.1. Особливості статусу одноосібного глави держави в ідеократичних республіках	223
4.2. Колективні моделі інституту республіканського глави держави	250
Післямова	273
Список використаних джерел	275
<i>Додаток. Республікансько-демократична проблематика в документальних та художніх образах</i>	<i>302</i>

Для республіканської форми правління
вкрай важливо, щоб вона виходила
від усього суспільства,
а не від незначної його частки
чи привілейованого класу.

Дж. Медісон

ВСТУП

Розбудова суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні потребує реформування усього механізму держави задля підвищення ефективності його функціонування та приведення у відповідність до вимог сучасності, а також нормативного розгалуження повноважень між усіма органами державної влади та місцевого самоврядування. З цієї точки зору важливого значення набуває проблема оптимального юридичного визначення компетенції вищих державних органів, до яких належить глава держави, уряд і парламент. Реальне ж становище і роль цих органів у державному механізмі залежить від форми держави, а також певних історичних та національних особливостей і тієї соціально-політичної ситуації, що склалася в країні в той чи інший період її розвитку. Слід мати на увазі, що глава держави завжди займає центральне місце в системі вищих органів державної влади. Проте рівень його впливу на інші структурні елементи державного апарату є різним у різних системах правління. Зокрема, в умовах абсолютної монархії (Саудівська Аравія, Оман, Ватикан) глава держави практично повністю контролює діяльність державного апарату. Провідне місце в державному апараті глава держави також займає в умовах президентської республіки (США, Індонезія, Уганда), дуалістичної монархії (Ліхтенштейн, Марокко, Бутан) та змішаної республіки (Франція, Росія, Білорусь). Водночас істотно зменшується його вплив на формування державної політики в умовах парламентарної монархії (Швеція, Японія) та парламентської республіки (ФРН, Кабо-Верде, Ізраїль). Проте навіть там, де він не бере безпосередньої участі в управлінні державними справами і повинен «слухатися» порад міністрів, глава держави все ж таки має повноваження, що дозволяють йому впливати на політичний процес.

Тенденція ж становлення держав – колишніх республік СРСР, а також певний історичний досвід свідчить про загальний і посту-

повий рух до республіканської форми правління та до основної моделі її глави держави – одноосібного президента.

Після прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, а згодом, після провалу путчу 1991 року – Акту проголошення незалежності, в нашій державі також з'явився інститут одноосібного президента України. І якщо до 1996 року він виконував функції не лише глави держави, а й глави виконавчої влади, то після прийняття чинної Конституції, президент України став виключно одноосібним главою держави.

Поява в системі органів державної влади України поста президента значно посилила увагу в українському суспільстві до інституту президентства в різних країнах світу. Впровадження цього інституту відкрило новий етап у розвитку української державності. Між іншим, із майже 183 країн, що зараз входять в ООН, понад 130 мають у своїй державі пост президента. З одного боку, ця цифра відображає масштабність поширення президентства у сучасному світі, а з іншого – важливо зазначити, що у різних країнах президенти мають різний обсяг повноважень.

Успішне ж використання зарубіжного досвіду стає можливим лише на міцній теоретичній основі.

Отже, актуальність дослідження пов'язана з необхідністю формулювання цілісної теорії інституту глави держави.

І хоча в науковій літературі проблемі функціонування інституту глави держави приділяється досить багато уваги, проте їх розподіл за різними моделями цього інституту істотно різниться. Так, здебільшого, увага дослідників зосереджена навколо інституту президентства. Найбільша ж кількість праць при цьому належить американським мислителям та вченим (А. Гамільтон, Дж. Медісон, Р. Нойштадт, Л. Готроп, С. Амброз, В. Бернхем та ін.), оскільки інститут президентства в США має найдовшу історію свого існування. У цій країні досліджуються різні аспекти інституту президентства: причини його заснування, місце в системі поділу влади, взаємовідносини між президентом та Конгресом, нормативні акти президента, військові та надзвичайні повноваження Президента. Велика кількість матеріалів присвячена при цьому особистостям американських президентів. Проте в американській літературі є один істотний недолік: великі та фундаментальні праці в основному присвячені лише інституту президентства в США.

У західноєвропейській літературі дослідження інституту президентства зазвичай мають дещо обмежений (а іноді й фра-

гментарний) характер, що обумовлено специфікою розвитку президентства в Європі. Значний внесок у розробку цього питання, зокрема, внесли Ф. Ардан, К. Бауме, Ч. Боржо, Ф. Буссе, А. Демишель, Ф. Демишель, М. Дебре, М. Дюверже, А. Токвіль та ін.

Із заснуванням в СРСР інституту президентства з'являється низка статей, автори яких досліджують як специфіку його реалізації в окремих країнах (Е. Георгіян, В. Чернега, З. Черніловський), так і особливості його статусу в СРСР (Б. Лазарев).

З розпадом СРСР було опубліковано ряд праць, автори яких досліджували специфіку інституту президентства в окремих пострадянських республіках. Зокрема, в РФ найбільш вагомий внесок у дослідження інституту президентства внесли такі правознавці, як Ю. Аганов, М. Байтін, Є. Баталов, І. Волошенко, Д. Горовцов, Д. Златопольський, В. Кайнов, В. Корельський, В. Маклаков, О. Миронов, Р. Мухаєв, О. Осавелюк, Л. Окуньков, В. Прокошин, М. Сахаров, Ю. Скуратов, В. Суворов, А. Султанов, І. Хутинаєв, В. Чиркін та ін. В Республіці Білорусь інститут президентства більш-менш досліджено у працях В. Андрієвича, Г. Василевича, І. Горнака, В. Реута, С. Паречиної, М. Чудакова та ін. В Україні ж інститут президентства досліджувався у працях таких учених, як О. Батанов, Н. Вороніна, В. Головатенко, О. Дубина, О. Зайчук, М. Козюбра, Ю. Коломієць, Н. Оніщенко, В. Опришко, В. Погорілко, С. Серьогіна, В. Сіренко, О. Скаун, О. Скрипнюк, Ю. Стасюк, Є. Тихонова, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шувалова та ін.

Стосовно ж колективної моделі інституту глави держави, то зазвичай вона досліджувалася у працях радянських дослідників, найбільш відомими серед яких були Л. Гудощников, Н. Гуреева, К. Єгоров, Т. Ментешашвілі, Н. Онишко, С. Полєніна та ін.

Утім усі вищезазначені праці мають один істотний недолік: вони зосереджуються виключно на якійсь одній моделі інституту глави держави. З'ясування ж недоліків та переваг тієї чи іншої моделі є можливим лише за умови їх порівняння, а тому найбільш цікавими нам уявляються праці, присвячені компаративістському підходу до інституту глави держави.

Такий підхід був досить популярним як до революції 1917 року (праці С. Котляревського «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду» та П. Міжуєва «Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасно-

го світу»), так і після (наприклад, дослідження А. Мішина «Центральні органи влади буржуазних держав»).

З розпадом СРСР компаративістський підхід практично став домінуючим у дослідженні різних конституційно-правових інституцій різних країн. Зокрема, в Україні у цьому сенсі знаковою подією стала науково-практична конференція «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-політичної кризи», що відбулася у квітні 1995 року в Києві. На цій конференції була здійснена спроба порівняти досвід функціонування глави держави в умовах політичної модернізації країн ЄС, США та Латинської Америки із сучасною політичною ситуацією в Україні та інших республіках СНД. Науково близькими до цього стали статті російських державознавців Д. Єрмакова, В. Лузіна, Л. Окунькова та ін., у яких на прикладі окремих країн Європи, США, СНД та Латинської Америки розглядаються проблеми формування і функціонування інституту глави держави. В Україні ж однією з перших наукових монографій, присвячених дослідженню інституту глави держави з точки зору конституційної компаративістики, стала праця Ю. Коломійця «Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн».

Не применшуючи ролі і значущості доробку попередніх науковців, необхідно визнати, що в Україні все ще немає фундаментальних досліджень інституту глави держави, на основі яких можна було б опрацювати новітню методологію, теорію і практику формування і функціонування інституту глав сучасних держав і спрогнозувати розвиток його конституційно-правового статусу в майбутньому.

Саме цим зумовлена спроба здійснити комплексний і системний аналіз проблем інституту глави держави у запропонованому дослідженні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства і праць вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених дослідженню конституційно-правового статусу глави держави, розкрити правову природу цього інституту, провести комплексне дослідження проблем його становлення та розвитку в світі та в Україні, дати характеристику існуючих республіканських моделей цього інституту і його схему в Україні, розробити на цій основі пропозиції організаційно-правового характеру і практичні рекомендації з метою оптимізації статусу Президента України.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

- 1) дати загальну характеристику республіканської форми правління;
- 2) простежити еволюцію республікансько-демократичних ідей в історії політико-правової думки;
- 3) дослідити статус глави держави в умовах республіки в контексті його організаційного і структурного аспектів;
- 4) дати загальну характеристику процесів виникнення та розвитку інституту державного правителя в умовах стародавніх демократичних і аристократичних республік, а також міських республік Середньовіччя;
- 5) простежити еволюцію президентства у світі;
- 6) дослідити процеси виникнення інституту президента в нинішніх РФ, Україні та Білорусії;
- 7) на базі дослідження законодавчого матеріалу охарактеризувати конституційно-правовий статус одноосібного глави держави в умовах президентської республіки;
- 8) на основі аналізу законодавства парламентських республік дослідити особливості конституційно-правового статусу їх одноосібного глави держави;
- 9) на базі дослідження конституційного законодавства визначити специфіку конституційно-правового статусу одноосібного глави держави в умовах змішаної республіки;
- 10) на базі аналізу конституційного законодавства та державно-правової практики охарактеризувати специфіку конституційно-правового статусу одноосібного глави держави в умовах ідеократичної республіки;
- 11) з урахуванням аналізу конституційного законодавства дослідити особливості конституційно-правового статусу колективного глави держави.

Виходячи з окреслених завдань, можна визначити предметом нашого дослідження інститут глави держави в умовах республіки.

Теоретико-методологічний аналіз інституту глави держави в умовах республіки

*Республіканський устрій є єдиним,
що відповідає праву людей,
але встановити, а тим більше зберегти подібний устрій
є настільки важко, що, на думку багатьох,
він повинен був би бути державою янголів,
оскільки люди із своїми егоїстичними схильностями
не здатні до настільки величного за формою устрою.*

І. Кант

1.1. Республіка: питання теорії

Республіка зазвичай розглядається як протилежність монархії. Однак ця протилежність полягає не в позитивності чи демократизмі першої та недемократичності другої, а у статусі глави держави. Зокрема, в республіці глава держави завжди обирається на певний термін і *несе юридичну відповідальність перед своїми виборцями*. При цьому ця виборність та відповідальність можуть бути суто формальними.

Республіканська форма правління, здебільшого, опирається на існування інституту одноосібного глави держави – президента.

Президент, на думку доктора юридичних наук О. Скрипнюка, це «обраний народом або парламентом, змінний глава держави, який може одночасно бути очільником виконавчої влади в президентських та президентсько-парламентських республіках» [231, с. 309].

Загалом виділяють президентські, парламентські і змішані республіки. Саме їх В. Шаповал визначає як основні, водночас виділяючи різновиди, «які можна класифікувати окремо від ос-

новних» [284, с. 297]. Така точка зору, на нашу думку, є не зовсім коректною, адже дозволяє припустити, що, поряд з основними, можуть існувати ще й якісь інші, неосновні, республіканські форми.

Щоб уникнути методологічної плутанини, слід звернутися як до досвіду російських державознавців, так і до досвіду класиків політичної філософії.

Так, відомий дослідник інституту президентства М. Сахаров пропонує замість достатньо поверхневої категорії «вид республіки» чи «різновид республіки», що, по-суті, буде означати «вид правління» чи «різновид правління», уживати термін «система правління», при цьому наголошує на існуванні президентської та парламентської систем правління [222, с. 8]. Таким чином, президентська, парламентська та змішана (президентсько-парламентська та парламентсько-президентська) республіка повинні розглядатися нами як системи республіканського правління¹. При цьому, на нашу думку, під **системою правління** розуміються *особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами*.

Найважливішою ж рисою усіх цих систем республіканського правління є той факт, що вищі органи державної влади формуються народом, а отже президентські, парламентські та змішані республіки слід розглядати як демократичні. Однак далеко не всі республіки фактично є демократичними: в деяких з них навіть формально вищі органи державної влади формуються елітами, а тому вони могли б розглядатися як аристократичні. Але на сьогодні демократія розглядається як форма політичного режиму, а аристократія ототожнюється з якимось дворянством. Саме тому усі республіки було б доцільно поділити на поліархічні² та олігархічні³, додавши до них ще й автархічні⁴ (табл. 1.1.).

Зазначені категорії виділяли ще мислителі епохи Просвітництва. Зокрема, І. Кант виділяв такий елемент правління, як форму панування, наголошуючи на існуванні таких трьох її різнови-

¹ За аналогіями з системами монархічного правління: абсолютною, дуалістичною та парламентарною.

² Поліархія – правління багатьох.

³ Олігархія – правління небагатьох.

⁴ Автархія – правління одного.

Таблиця 1.1. Класифікація республік

Форма правління	Республіка								
Образ правління	Автархія		Олігархія			Поліархія			
Система правління	Вождистська республіка	Монократична республіка	Партократична республіка	Теократична республіка	Мілітократична республіка	Президентська республіка	Парламентська республіка	Президентсько-парламентська республіка	Парламентсько-президентська республіка
Приклад	Третій Рейх	Лівія	СРСР	Іран	Чилі (1973–1988)	США	ФРН	Росія	Монголія

дів: автократія, аристократія і демократія [85, с. 16]. Незадовго до цього Ш. Л. Монтеск'є проаналізував природу правління і висунув ідею існування образів правління: республіканського, монархічного та деспотичного [158, с. 169].

На нашу думку, поєднавши ідеї Монтеск'є та Канта, ми можемо запропонувати поділ республіканської форми правління на наступні *образи правління*: автархічний (суверенітет належить одній особі, яка й формує органи державної влади), олігархічний (суверенітет належить декільком особам, пов'язаним одна з одною, які формують органи державної влади) та поліархічний (суверенітет належить народу, який разом становить громадянське суспільство і формує органи державної влади). Образи ж правління поділяються на системи республіканського правління.

При цьому в рамках автархічних республік можна виділити вождистську та монократичну республіку, головну відмінність між якими автор вбачає у способі отримання влади главою держави: вибори (вождистська республіка) та узурпація (монократична республіка).

В олігархічних (соціалістичних, теократичних, мілітократичних, аристократичних тощо) та автархічних (вождистських та монократичних) республіках уся державна влада зосереджується в руках однієї особи, групи чи прошарку населення. Саме така ситуація призводить до того, що виборність, терміновість та від-

повідальність глави держави дуже часто виявляються суто формальними.

При цьому в соціалістичних, теократичних та деяких автархічних (Третій Рейх) республіках є відсутнім політичний плюралізм, тобто у суспільстві та державі панує моністична ідеологія, функціонує однопартійна чи формально-багатопартійна політична система. В інших олігархічних (зокрема, в мілітократичних, які забезпечують владу військовим) та автархічних (наприклад, в умовах каудилізму) республіках якась єдина ідеологія не проголошується, але повністю є відсутнім політичний плюралізм.

У XX столітті олігархічні та деякі автархічні республіки існували під сильним впливом ідеології, а тому практично усіх їх можна визначити як *ідеократичні*. При цьому під ідеократією розуміється «панування ідей, штучний і рідко вживаний термін на позначення суспільного ладу, заснованого на переказах і не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях» [32, с. 10].

Щодо ідеологій, то на сьогодні відомими є два різновиди: релігійна та світська. Релігійна ідеологія засновується на релігійних вченнях і міфах (іслам, синтоїзм тощо), а світська – на пануючих у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів («світле комуністичне майбутнє», Третій Рейх тощо). Цей критерій дозволяє поділити ідеократичні держави на дві основні групи. Перша з них включає соціалістичні держави. Це – СРСР, Третій Рейх, Алжир, Лівія, Куба. Зокрема, стаття 1 Конституції Куби передбачає, що Куба є «незалежною і суверенною соціалістичною державою працівників, організованих з усіма та заради усіх в єдину та демократичну республіку задля політичної свободи, соціальної справедливості, індивідуального та колективного добробуту і людської солідарності». Стаття ж 5 закріплює положення про те, що «Комуністична партія Куби є послідовником ідей Марти й марксизму-ленінізму, організованим авангардом кубинської нації, вищою керівною силою суспільства і держави, організуючою і спрямовуючою силою побудови соціалізму та руху до комуністичного суспільства» [303]. Крім того, соціалістичними слід визнати республіки, які або у своїй назві закріплюють термін «соціалістична» (Соціалістична Республіка В'єтнам), «народна» (Китайська Народна Республіка) чи «народно-демократична» (Корейська Народна-Демократична Республіка, Лаоська Народна-Демократична Республіка), або ж закріплюють соціалістичні ідеали на конституційному рівні, як це зроблено у вже згаданій Конституції Куби.

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович

**Інститут глави держави в умовах республіки:
конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти**

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 25.08.2011
Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,5. Обл.-вид. арк. 16,5.
Тираж 300 прим. Замовлення № 35

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна

Перейти на сайт →